

Ключевые слова: тропы, ритмико-образовательные, стилистико-риторические, стилистико-синтаксические, союзы, служебные слова, тропы, субституция, эллипс, темпоральная однородность предикатов.

УДК 811.161.1(367)

Світлана Помирча,
(Слов'янськ)
Юлія Манохіна
(Харків)

**МОВНИЙ ПОРТРЕТ ПАНА КУПИ ЯК ЗАСІБ ПСИХОМЕНТАЛЬНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРСОНАЖА В РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА
«КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...»**

Стаття присвячена лексико-семантичному аналізу мовних засобів портретної характеристики пана Купи в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...». Під час зображення паспортного портрета персонажа автор використовує слова, що передають не лише внутрішні риси героя, а й негативне ставлення автора до нього, під час якого було застосовано етнопсихічні, мовознавчі, соціокультурні аспекти. Тема статті зумовлена увагою сучасного мовознавства до проблем функціонування мовних одиниць із погляду взаємодії мови, людини і культури, що передбачає їх аналіз із урахуванням матеріалів суміжних наук – етнопсихолінгвістики та лінгвокультурології. У статті приділено увагу портретній характеристиці героя твору, що проявляється в стереотипах поведінки українців із вищих соціальних прошарків у мові художнього твору.

Ключові слова: мовний портрет, етнопсихічні риси, образ, психологічні деталі.

Мовне вираження етнопсихічних рис у художньому творі необхідно розглядати у зв'язку з людиною-персонажем та зовнішніми проявами її внутрішнього світу. Одним із засобів характеристики персонажа в літературному творі, як відомо, є мовний портрет, через який письменник розкриває не тільки зовнішні риси, а й характер персонажів, виражає своє ставлення до них, зокрема через зображення їхньої зовнішності: статури, обличчя, одягу, рухів, жестів, манери говорити. За С. Єрмоленко, мовний портрет – це «...стилістична категорія, що реалізується в художній прозі; опис зовнішніх ознак персонажа (зовнішній), а також його внутрішнього стану (внутрішній, психологічний), які забезпечують цілісність художнього зображення» [1, с. 94]. У мовному портреті персонажа, як і загалом у образі, наявні як загальні типові риси українців, так і індивідуальні: персонажів роману О. Ільченка зобразив і як соціальних, історичних представників певної епохи, соціальної групи (зовнішність, рухи, манери яких характеризують переважно те етнокультурне, соціальне середовище, яке письменник у своєму творі змальовує), і як яскравих особистостей, які не можна сплутати одну з одною.

Лінгвостилістичні особливості портрета персонажа віддавна привертала увагу лінгвістів. Традиційно науковці розрізняють співвідношення зовнішнього і внутрішнього, фізичні й психологічні портретні риси. Схиляємося до думки дослідників, які виділяють синтетичний портрет, у якому внутрішнє проявляється через зовнішнє і навпаки [3, с. 29].

О. Ільченко в романі «Козацькому роду нема переводу...» показав себе великим майстром психологічного портрета, що дозволяє йому поглибити розуміння типових рис психічного складу українського етносу. Особливості портретного опису майстра слова

виявлені у змалюванні психологічних деталей, які відіграють у творі важливу образотвірну функцію.

Виразною рисою портретних описів у художньому творі є те, що вони пов'язані не тільки з творчою уявою письменника, а й із різними реальними, художніми, науковими знаннями письменника. Саме такий портрет створює в аналізованому романі О. Ільченко. Цілком природно, що для паспортної характеристики портрету використовуються ключові слова – очі, чоло (лоб), ніс, губи, статура. Мовні засоби вираження портретних характеристик персонажів поділяються на такі, що виражають статеві, соціальні, вікові особливості.

Актуальність роботи зумовлена сучасними напрямками у мовознавстві та літературознавстві, пов'язаними із дослідженням архетипів, символів, сталих образів у працях сучасних науковців Н. Слухай, Ю. Мосенкіса, Б. Рубчак, Г. Грабович, О. Забужко та багатьох інших, на роботи яких ми спираємось у статті.

Стаття присвячена мовному аналізу портретної характеристики збірного образу українського пана в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...». Наше завдання – узагальнити і проаналізувати в образі пана Купи етнокультурний антисимвол українського панства за часів козацтва.

Створюючи образ пихатого пана Купи, О. Ільченко використав слова, які містять негативно-оцінну конотацію і здатні викликати негативне ставлення до персонажа. Для загальної характеристики зовнішності пана Купи вживаються слова: **городянин, запорожець, кнурик, ласунчик, лисяк, лукавець, муж, обозний, пан, псяюха, товстун, тюхтій, шалапут**. При цьому номінативна оцінність ґрунтується на таких емоційно-сміслових параметрах:

– місце проживання (**городянин**): *і нудьгував пан Купа в дорозі, бо ж він був байдужий городянин* [2, с. 10];

– місцем у військовій ієрархії (**обозний, запорожець**): *собакувато визвірився обозний, шкірячи свої щербаті зуби* (14), *булий запорожець, колись на Січі прозваний Демидом Купою* [2, с. 9];

– зовнішня непривабливість (**кнурик, лисяк, товстун**): *Тільки до тебе, мій коханий кнурику, –защбетала пані* [2, с. 17]; *опецькуватий лисяк, що дістав од пана гетьмана чималий посаг за колишньою його коханкою* [2, с. 82]; *<...> а пан Демид Пампушка, големозий <...> моторний товстун* [2, с. 10];

– показник внутрішніх негативних рис (**ласунчик, лукавець, тюхтій, шалапут, псяюха, черевань**): *наліжниця товстенького ласунчика пана Купи, котрого невільниця ненавиділа* [2, с. 259]; *щоб отакий тюхтій та став одним із численних зазіхачів на булаву* [2, с. 82]; *псяюха з тих псяюх, які в ноги <...> кланяються, щоб кусати за п'яти* [2, с. 43]; *не слід було казати обозному про змову з панною, щоб не ділитися грішми ще й із цим вельможним черванем* [2, с. 289].

Виділені мовні одиниці виражають не лише негативні риси персонажа, а й власне передають недобррозичливе ставлення автора до персонажа.

У зображенні пана Купи письменник окрему увагу приділив описові **тулуба**, при цьому зрозуміла відверта мета автора – не просто змалювати зовнішність, а й викликати в читача негативне ставлення до героя.

Зовнішня ознака **тулуба** героя представлена в тексті низкою епітетів, що характеризують статуру пана Купи в різних аспектах:

– за формою (**круглий, куций**): *був круглий, мов купа; пан Демид, важкий та куций* [2, с. 9; 23];

– за вагою (**важкий**): *пан Демид, важкий та куций*, а слово **куций** підкреслює низький зріст, непропорційність частин тіла [2, с. 23];

– за властивістю (**опецькуватий, огрядний, опасистий**): *щоб отакий опецькуватий лисяк <...> та став одним із численних зазіхачів на булаву, аж надто опасистий та огрядний, пан Демид <...>* [2, с. 82; 23];

– за товщиною (**товстенний**): *Драглий, товстенний, мов кухва, він, бувши напрочуд моторним <...> не підійшов до владичного столу, а підтюпцем підбіг* [2, с. 383];

– за нездоровим виглядом (**драглий**). *драглий <...> він, бувши напрочуд моторним і хутким* [2, с. 383]. Ознака драглою тіла характеризує пана як немолоду людину, проте це не суперечить його рухливості, що виражена прикметниками **моторний** і **хуткий**.

Притаманним українцям гумором, часом іронією наповнені компаративні звороти **круглий, мов купа, товстенський, мов кухва**, які зумовлюють сатиричне сприймання персонажа через зіставлення фізичної повноти пана із побутовими предметами.

Відповідною лексикою письменник підкреслює дві основні зовнішні ознаки персонажа – низький зріст і повноту. Жодна з цих ознак не прикрашає чоловіка, особливо поруч з молоденькою дружиною.

У зовнішності пана однією з важливих ознак є **живіт**, мовний декор якого характеризує не лише поставу (**випинаючи живіт**), а й на підставі непрямой констатації вербалізує моральні вади – бундючність, гордовитість пана Купи. Синоніми **червево, пузце** до слова **живіт** у контексті називають не лише частину тулуба у комічній формі, а й підкреслюють недобррозичливе ставлення автора до персонажа: *пан Демид <...> випнувши червево, почав, як воно й годиться панові-начальникові <...> надиматись, напринджуватись <...>; скривджено випнувши пузце, закліпав до владики білими щетинуватими віями* [2, с. 25; 283].

Зовнішня характеристика (**обличчя, лиця, пики**) Купи збагачується епітетами, створеними на підставі відповідних ознак:

– уявлення про нездоровий вигляд героя (**бліде, брякле, спітніле, червоне**): *пан Демид Пампушка <...> у блідім обличчі котрого вражали, передусім, червоні соковиті губи* (10), – де блідість підкреслено стилістичним протиставленням кольору губ: *бліда брякла пика обозного почала потроху мінитися всіма барвами* [2, с. 10; 217];

– із погляду дружини, за певних обставин (**натхнений, спітнілий, мужній, червоний**): *таке натхненне обличчя, таке червоне й спітніле від турботи, таке мужне бодай на мить* [2, с. 32];

– кольористичний епітет (**червоний**) у контексті виражає емоційно-напружений стан пана: *обличчя, таке червоне й спітніле від турботи* [2, с. 32].

Незручне становище пана у середовищі козаків передають порівняння *пан Пампушка скраснів, як юнак, як варений рак* [2, с. 427].

Неприваблива зовнішність пана Купи реалізується в тексті через внутрішню мову його дружини: поглянувши на мужа, зойкнула в своїй душі: *«Пика ти утиреві! Щучі зуби! – німо лементувала вона. – Вовчий рот! Ведмежа голова! Сичеві очі!»...* [2, с. 19]. Як видно із тексту, етносимволіка породжує тісні асоціативні зв'язки між словами і поняттями, які характеризують риси людини – злість, жорстокість, ненажерливість.

Опис **обличчя** пана ґрунтується на емоційно-негативному сприйманні героя зіставленням його **пики** із **моримухом**: *пика пана Пампушки стала вже схожа на Perezrілий моримух* [2, с. 218].

Враження пана Купи від куштування «мудрого борщу» автор виразив у романі однорідними фразеологізмами та лексичними одиницями з відтінком іронії: *очі полізли на лоба, вирячилися, вибалушилися, але зусиллям волі Пампушка примусив себе проковтнути нелюдський наїдок* [2, с. 429].

ФО **неситим оком** О. Ільченко охарактеризував у певному контексті жадібність, запопадливість пана: *Пампушка-Купа-Стародупський, леліючи неситим оком стовп кадильного диму, злітав уже в уповзання до бога* [2, с. 35].

Як відомо, фразеологізм **чисті очі** вживають на позначення невинного погляду особи. О. Ільченко, змальовуючи Купу, зазначений фразеологізм використав в іронічному, енантіосемічному значенні: *перехрестився тричі і, підвівши свої чисті очі до неба, завмер* [2, с. 32].

Сполучення **рачі зіниці** не тільки характеризує очі пана за розміром і формою, а й виражає негативне авторське ставлення до персонажа: *думав про щось своє, не зводячи рачих зіниць з віття Мелхиседека* [2, с. 126].

Як бачимо з наведених прикладів, для характеристики очей пана Купи автор використав у тексті народні фразеологізми з негативною конотацією, що вказує не тільки на непривабливу зовнішність, а й розкриває моральні вади героя, зокрема скнарість, жадібність, нещирість.

Відсутність козацької гідності в пана Купи пов'язується із відсутністю у нього чуприни, на що вказує слово **лисина**: *насутивившись і погладивши себе по лисині, як те бувало з ним у скруті чи роздратованні* [2, с. 33]; глузлива назва **лисяк**: *отакий опецькуватий лисяк...* [2, с. 82]; те значення наявне і в епітеті **голомозий**: *пан Демид Пампушка, голомозий, без жодного слідочка чуба козацького* [2, с. 10], а також у стилістично-синонімічних сполуках **голий череп**, **гола потилиця**: *погладив себе по голому черепу Демид* [2, с. 305].

На позначення комічного вигляду вусів пана Купи автор уживає зменшено-пестливе слово **вусенята**: *посміхнувся до шинкарочки своїми аж надто червоними губами, що сяяли з-під не таких уже й густих руденьких вусенят* [2, с. 501].

Непривабливий вигляд пана Купи передають епітети, що по-різному характеризують його вуса: за розміром (**тонкі**), за гущиною (**рідкі, негусті**), за властивістю (**дротяні, шорсткі, щетинкуваті**), за кольором (**руденькі**): *під шорсткими, дротяними, аж до сміху тонкими вусами; <...> і знову посміхнувся до шинкарочки своїми аж надто червоними губами, що сяяли з-під не таких уже й густих руденьких вусенят; щетинкуваті вуса стали сторч* [2, с. 10; 501; 383].

У мові персонажів відчутне глузування з панських вусів, що передано порівнянням із **щурячими хвостиками**: *Я вуса ці викохую аж тридцять год. Оці?! – захихотіла шинкарочка. – Оці щурячі хвостики?* [2, с. 505].

Емоційний стан пана характеризує рух його вусів: *щетинкуваті вуса стояли сторч, відкриваючи на диво яскраві губи* [2, с. 383].

Комічний вигляд пана автор передає у мікротексті: *і шия Демидова, що раптом стала товщою від голови, аж наче розжарилась, як бовванець у ковальському горні* [2, с. 29]. Порівняння шиї з розпеченим **бовванцем**, а не просто із залізом чи іншим предметом, передає і внутрішню сутність героя (як відомо, слово **бовван** характеризує дурну, обмежену людину) [4, I, с. 206], і ставлення автора до нього.

О. Ільченко не випадково охарактеризував вуса пана Купи епітетами, порівняннями, які в уяві читача асоціюються зі щурячими. З одного боку, таке зображення створює непривабливий вигляд Купи, а з другого – символіка щура у фольклорі заснована на хитрості, жадібності, рухливості цієї істоти.

Як свідчить аналіз засобів вербалізації етнопсихічного архетипу **козак**, в образі пана Купи автором втілюються всі негативні риси, які мали деякі козаки. Саме у такому змалюванні образів виявляється й архетипова опозиція **свій – чужий**.

Дослідження мовних засобів характеристики образу пана Купи дозволяє визначити окремі шари лексики його змалювання. Однак твір О. Ільченка відкриває невичерпні можливості для вивчення не тільки цього конкретного образу, а й для розуміння глибинних мовних явищ, відбитих у романі. Ця стаття тільки продовжує дослідження твору, мовою якого були зачаровані його читачі й дослідники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
2. Ільченко О. «Козацькому роду нема переводу...» / О. Ільченко. – К.: Дніпро. – 1959. – 693 с.
3. Семантика мови і тексту: зб. статей VIII Міжнародної наукової конференції, 2003 р. / [редкол. В. І. Кононенко та ін.] – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 623 с.
4. Словник української мови: у 11 т. : / [редкол. І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

Svitlana Pomyrcha,

Yuliia Manokhina

PAN KUPA'S LANGUAGE PORTRAIT AS WAY OF MENTAL DESCRIPTION OF CHARACTER IN THE O. ILCHENKO'S NOVEL «KOZATSKOMU RODU NEMA PEREVODY...»

The article is devoted to the lexical and semantic analysis of the language methods of pan Kupa's portrait characteristic in O. Ilchenko's novel "Kozatskomu rodu nema perevodu...". Creating the passport portrait of the character, the author uses words that convey not only the internal features of the hero, but also the negative attitude of the author to him, during which ethnic and psychic, linguistic, social and cultural aspects were used. The theme of the article is of current importance because of the attention of modern linguistics to the problems of language units functioning in terms of the interaction between language, human and culture, which provides the analysis based on materials related to allied sciences – ethnic and psycholinguistics and cultural linguistics. The article focuses on the description of the character's portrait work, which manifests in behavioral stereotypes of Ukrainians from the higher social classes in the language in the work of art.

Key words: linguistic portrait, ethnic and mental traits, figure, psychological details.

Светлана Помирчая,

Юлия Манохина

ЯЗЫКОВОЙ ПОРТРЕТ ГОСПОДИНА КУПЫ
КАК СРЕДСТВО ПСИХОМЕНТАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРСОНАЖА
В РОМАНЕ А. ИЛЬЧЕНКО «КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...»

Статья посвящена лексико-семантическому анализу языковых средств портретной характеристики господина Купы в романе А. Ильченко «Козацькому роду нема переводу...». При изображении паспортного портрета персонажа автор использует слова, передающие не только внутренние черты героя, но и негативное отношение автора к нему посредством применения этнопсихологических, языковедческих, социокультурных аспектов. Тема статьи обусловлена интересом современного языкознания к проблемам функционирования языковых единиц с точки зрения взаимодействия языка, человека и культуры, что предполагает их анализ с учетом материалов смежных наук – этнопсихолингвистики и лингвокультурологии. В статье уделяется внимание портретной характеристике героя произведения, проявляющееся в стереотипах поведения украинцев из высших социальных слоев в языке художественного произведения.

Ключевые слова: языковой портрет, этнопсихические черты, образ, психологические детали.

УДК 808,3:800.2

Валентина Тихоша
(Херсон)

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Статтю присвячено дослідженню структурних і семантичних особливостей синтаксичних конструкцій у листах Лесі Українки, визначенню особливостей епістолярної комунікації поетеси. Вивчено синтаксичні конструкції різного типу і класифіковано їх за структурою та функціями в епістолах письменниці. З'ясовано, що в синтаксисі листів перевага надається складним складнопідрядним реченням, насамперед багатоконпонентним з різними видами зв'язку.